

МРНТИ 16.21.49

Ж.А. Абитжанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР МЕН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация: Фразеологизмдер, мақал-мәтелдер ғасырлар бойы қалыптасқан тілдік бірлік ретінде негізгі мәдениет кодының бірі. Қазақ фразеологизмдері мен мақал-мәтелдерінің бастауы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде жатыр. Таңбашы (жазушы) қолданысына түскен ғасырлар бойы жинақталған тәжірибеден туған фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде өз орнын тауып, шұрайландырылған.

Мақалада Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің қолданысы сипатталады. Көне түркі тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің табиғатын, өзіндік бояу-өрнегін айқындау, бейнелілікті білдірудің тұрақталған тәсілі ретінде қалыптасқандығы, тілдің байлығын арттыра түскендігі, сөздік қорды байытудағы алатын орны қарастырылған.

Ж.А. Абитжанова

старший научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
канд. филол. наук, Алматы, Казахстан

УПОТРЕБЛЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ПОСЛОВИЦ В ЯЗЫКЕ ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. Фразеологизмы, пословицы – один из основных культурных кодов как языковая единица, сформировавшаяся веками. Происхождение казахской фразеологии и пословиц берет свое начало с Орхоно-енисейских надписей. Фразеологизмы и пословицы, рожденные многовековым опытом употребления таңбашы (писателями), нашли свое место в языке Орхоно-енисейских памятников и улучшились.

В статье описано употребление фразеологии и пословиц в языке Орхоно-Енисейских памятников. Древнетюркская фразеология и пословицы были определены как пример обогащения языка и словарного запаса.

Ключевые слова: Орхоно-Енисейские памятники, языковая единица, фразеология, пословицы, художественная деятельность.

Zh.A. Abitzhanova

Senior Researcher at the A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Candidate of
Philology, Almaty, Kazakhstan

THE USE OF IDIOMS AND PROVERBS IN THE LANGUAGE OF THE ORKHON-YENISEI MONUMENTS

Annotation. Phraseology, proverbs are one of the main cultural codes as a linguistic

unit that has been formed over the centuries. The origin of Kazakh phraseology and proverbs lies in the Orkhon-Yenisei inscriptions. Phraseological idioms and proverbs borrowed from the centuries-old experience of using tambashi (a writer) found their place in the language of the Orkhon-Yenisei monuments.

The article briefly describes the use of phraseology and proverbs in the language of Orkhon-Yenisei monuments. Ancient Turkic phraseology and proverbs were defined as an increase in the richness of the language and enrichment of vocabulary.

Keywords: Orkhon-Yenisei monuments, language unit, phraseology, proverbs, artistic activity

Тілдегі фразеологиялық құрылымдарды таңдап қолдану немесе оларды өзгертіп, түрлендіріп, өңдеп жұмсау суреткерлік шеберліктің бір қыры. Шебер қолданылған кез келген тілдік құрал көне ескерткіштер тілінің көркемдігіне қызмет етеді. Бұл орайда Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі фразеологизмдердің қолданылуын талдап көрсетудің маңызы зор.

Фразеологизмдердің тіл білімінде жеке дербес лингвистика саласы ретінде қалыптасуына негіз болған зерттеулер академик ғалым І.Кеңесбаевтың еңбектерімен байланысты екендігі белгілі. Зерттеушінің «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбегі қазақ тілінің фразеология саласының теориялық мәселелерін тұжырымдап, қазақ тіліндегі фразеологияның негіздемесін жасап берді. Фразеологизмдер – тарихи тілдік құбылыс болып табылады. Олар тұрақты тілдік қолданысының нәтижесінде және бейнелілікті білдірудің тұрақталған тәсілі ретінде қалыптасатындығы ғылыми еңбектерде айқындалған. Фразеологизмдер табиғаты және олардың қызметі, сондай-ақ көркем шығармадағы түрлене қолданылуы жайлы Виноградов В., Ефимов А., Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ., Ысқақов А., Аханов К., Сыздық Р., Хасенов Ә., Қожахметова Х., Смағұлова Г., Авакова Р., Сарекенова К., Қоңыратбаева Ж. еңбектерінде ғылыми түрде сараланып зерттелген.

«Көркем шығарма тіліндегі фразеологиялық тіркестерді талдау – әрбір автордың өзіндік стиль жасаудағы тілдік тәсілдерінің бояу-өрнегін айқындау болып табылады. Жазушының көркемдік нақыш, қырын танытатын сөздер – осы фразеологизмдер» [1, 124 б.].

Кез-келген халықтың халықтығы мен ұлттық болмысын танытатын оның өнері болса, сол өнердің алды – қызыл тіл, – деп халық даналығында айтылғандай, тілдің байлығын, терең тұңғыық сырларын ашқан сол тілде сөйлейтін халықтың даналығы екені сөзсіз.

Тілдің бейнелігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер – фразеологизмдер. Олар халықтың тұрмыс-салтының, әдет-ғұрпының, мінез-құлқының, өмір сүру ортасының, экономикалық және саяси көзқарастары мен өзгерістерінің айнасы.

«Фразеологияның көріктегіш тәсілдеріне жазушының жалпы тілге тән фразеологиялық тіркестер мен идиомаларды, мақал-мәтелдерді мақсатқа сай қолдануы немесе оларды өзгертіп, тіпті жаңадан фразеологиялық тіркестер мен қанағты сөздер жасап, қолдануы жатады» [2, 36 б.].

Фразеологизмдер – көркем туындыда, шығарма тілінде образды бейнелі реңк беру, эмоционалды-экспрессивті бояуын арттыру мақсатында жұмсалатын тілдік бірліктер. Фразеологизмдерді шебер түрде, ұтымды пайдалану автордың шеберлігін, тіл байлығын танытады.

Белгілі ғалым Р. Сыздық: «фразеологизмдер – сандаған жылдар мен ғасырлардың қазынасы, сонымен қатар, ол жеке қаламгердің табысы, еңбегі, ізденісі», – деп тұжырымдады [3, 95 б.].

Фразеологизмдер – бір мағынаны білдіретін сөз тіркесі болса, негізінен халықтың ауызша тілінде талай уақыттан қалыптасып, тас түйінге айналған сөз мәйегі [4, 40 б].

Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Мысалы: *түн қатдымыз* (түн қаттық), *ісіг күчиг бірміс* /КТҮж 2/ (ісін-күшін беру), *баилықық жүкунтурміс* /КТ үж 2/ (бастыны еңкейттік), *тізілігісокурміс* /КТҮж 2/ (тізеліні жүгіндірдік) т.б.

Аяқ сөзіне қатысты *adaq qamast* /натрудить ноги [5, 8 б.] тұрақты тіркесі кездеседі: *tortinc cus basinta sunusdimiz turk bodun adaq qamastdi jablaq boltaci erti* в четвертый раз мы сразились в верховьях реки Чуж, тюркский народ ослаб ногами, готов был оробеть (КТ₄₇). Мұндағы *adaq qamastdi* тұрақты тіркесі «аяқ шаршады» деген мағынаға ие.

Алып сөзінің қатысуымен *alp er* тұрақты сөз тіркесі «батыр, ер» мағынасында Томсен-Стейн орхон-енисей қолжазбаларында жұмсалған: *alp er ogli suka barmis* говорят, сын богатыря отправился в военный поход (Ths П84) [5, 36 б.]; *alp erin olurip balbal qilu bertim* /убив их героев, я поставил балбалы / алып ерлерін өлтіріп балбал жасап бардім [5, 36 б.].

Ат сөзі арқылы жасалған «атақ, дәреже беру, алу, тұту, табу» мағынасындағы *at ber*, *at ku*, *at tap*, *at tut* тұрақты тіркестер болған: *qagan at bertimiz* / мы дали титул кагана (КТ₂₀), *tabgaci beglar tabgac atin tutipan* / беки, находящие в Китае, носили китайские титулы (КТ_{Үж7}); *er erdami atim tabdim* / получил свое мужское имя (Е 5₁) [5, 65 б.].

«Байлық» мағынасында *bai bar*, *bai qil* тұрақты тіркестері жұмсалған: *bai bar ertim* / я был богатым (С₃); *cigai bodunig bai qiltim* (КТ_{кж10}, КТ_{16,29}) [5, 79 б.].

Бек сөзінің семантикалық өрісінде *beg er* тұрақты тіркесі қалыптасқан: *beg er juntinagu barmis* / князь пошел к своему табуну коней (ThS II₃) [5, 91 б.].

Тамақ/Вогус сөзінің қатысуымен *bogus toq* тұрақты тіркесі жасалған, бұл Тонькөк ескерткішінде кездеседі: *bodun bogsi toq erti* / горло народа было сыто (Тон₈) [5, 110 б].

Ел сөзінің ұйытқы болуымен *el toru* «билік», *el toru tut* «басқару», *el tut* «ел, ру басқару» сияқты тұрақты тіркестер қолданылған: *esim qagan elin torusin anca qazganti* / он сделал кое-что для укрепления власти моего дяди-кагана (КТ_{Үж31}); *turk bodunug elin torusin tuta bermis* / они управляли тюркским народом (КТ_{Үж1}); *otukan jis olursar bengu el tuta olurtaci sen* / если ты поселяешься в Отюкенской черни, ты находишься там, имея вечную племенную организацию (КТ_{Үж8}); *aniucun eligancatutmiserinc* / поэтому они так долго имели племенную организацию (КТ_{Үж3}); *qirjileltutdumbodunbasladim* / сорок лет я управлял племенным союзом, был во главе народа (Е 45₄) [5, 169 б.].

Күйзеліс/Emgak сөзінің семантикалық өрісінде *emgak kor* «күйзеліс көру» тұрақты тіркесі жасалған: *on oq bodun emgak kor* / народ «десяти родов» испытывал мучение (КТ_{Үж19}) [5, 172 б.].

Тәңір тілдікбірлігіне қатысты *Тәңірі төбесіне ұстап*, *Тәңірі қуат берген соң*, *Тәңірі ақыл берген соң*, *Тәңірі жарылқады*, *Төбеңнен Тәңірі баспаса*, *Көтерген Тәңірі*, *Тәңірі*, *Ұмай*, *қасиетті жер-су жеңіс берген* фразеологизмдер бар: *Әкем Елтеріс қағанды*, *Шешем Елбілге қатынды*, *Тәңірі төбесіне ұстап*, *Жоғары көтерген екен* (КТ_{Үж11}) [6, 177 б.]; *Тәңірі қуат берген соң*, *Әкем қағанның әскері бөрідей бопты*, *Жаулары қойдай бопты* (КТ_{Үж12}) [6, 177 б.]; *Тәңірі жарылқандықтан*, *Елдігін әлсіретті*, *Қарандығын қансыратты* (КТ_{Үж13}) [6, 178 б.]; *Төбеңнен Тәңірі баспаса*, *Астыңнан жер айырылмаса*, *Түрк халқы, ел-жұртыңды кім қорлайды?* (КТ_{Үж22}) [6, 180 б.]; *Түрк халқының атақ-даңқы өшпесін деп*, *Әкем қағанды*, *Шешем қатынды*,

Көтерген тәңірі (КТ_{үл25}) [6, 181 б.]; Сөйтіп *тәңірі жарылқады*, Бағым болғандықтан, Сәті түскендіктен, Өлімші халықты тірілттім (КТ_{үл29}) [6, 182 б.]; Сөйтіп, *тәңірі ақыл берген соң*, Өзім оны қаған еттім (Тон₆) [6, 189 б.]; *Тәңірі жарылқады*, жендік. Өзенге түсті, жендік (Тон₁₆) [6, 191 б.]; *Тәңірі, Ұмай, қасиетті жер-су жеңіс берген екен* (Тон₃₈) [6, 196 б.]; Бізден ек-үш есе артық еді, *Тәңірі жарылқасандықтан*, Көп деп біз қорықпадық (Тон₄₀) [6, 196 б.]; Кінәлі жауларын алдына келтірдім, Қағаныммен (бірге) аттандық, *Тәңірі жарылқады* (Тон₅₃) [6, 197 б.].

Ұлттық негізді танытатын тілдік мұра – мақал-мәтелдер. Мақал-мәтел – халықтың даналық сөздері. Мақал-мәтелдерде айтылар ой жинақталып, ұғым нақты түрде беріледі. Мақал-мәтел – сөз өнерінің анасы. Халықтың рухани қазынасы мақал-мәтелдердің тіл танымдық мәнін анықтау арқылы тілдік көркем тану әлемін, ұлттық негізін танимыз.

Мақал-мәтелдер жөнінде профессор Қ.Жұмалиев «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» (1960) атты еңбегінде былай дейді: «Мақал-мәтелдің екеуі де, негізінде, аты белгісіз халық даналарының өмірді бақылай келіп айтқан үлкен ой, терең пікірлерінің жиынтығы», – дейді [29 б].

С. Сатенова «Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты» (1997) атты еңбегінде мақал-мәтелге тән үш тілдік факторды көрсетеді: «тұлға бірлігі, дыбыс үндестігі, мағына үйлесімі» [48 б.]. Мақал-мәтелдің даму тарихы тілдің лексикалық қорының баю тарихымен тығыз байланыста болады. Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде мынадай мақал-мәтелдер, даналық, нақ-ыл сөздер қолданылған: *Og taңri jasar, kici oқly kop olzali torumic* Тағдырды тәңірі жасар, Адам баласы бәрі өлгелі туған (КТҮж 51) [6, 78, 186 бб.]; *Arig ubuti jeg* Тазалардың ұяты жақсы (Тон 37) [5, 52 б.]; *Nakā tüzärbiz uküs tijin, näkä qorqur biz* Көп (екен) деп неге қашамыз, азбыз деп неге қорқамыз (Тон 38, 39) [5, 115, 1950 бб.]; *Aзыг оксіг көртіг* Азды көп көріп едік (О 7) [6, 120, 121 бб.]; *Azig üktis qilti* Малое он сделал большим (КТ 16) [5, 71 б.].

Аштық, тоқтық қарама-қарсы тілдік бірліктер мақал-мәтелдер құрамында жұмсалған: *Арық ок сән, ачсык, тосык* өмәз сән, бір тоғсар, ачсык өмәз сән антақықын Ашсың ғой сен, аштықта тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң аштықты түсінбейсің (КТҮж 8) [5, 74 б.] деген жолдарда «халықтың терең ойланбайтындығынан ақсайтындығын» ұлғаймалы метафорамен бейнелейді.

Жұқа, жіңішке тілдік бірліктері арқылы мақал-мәтелдер жасалған: *jinca äriqliq toplagaly ucuz armis, jincga äriklig üzgalias ucuz, juiqa qalun bolsar, toplagulug alp armis, jincga jogan bolsar, üzgülik alp ärmis* Жұқаны бүктеу оңай, жіңішкені үзу оңай, жұқа қалындаса, (оны тек) алып бүктейді, жіңішке жуандаса, (оны тек) алып бүктейді (КТ 13) (Тон 13) [5, 113, 190 бб.]. Мұнда *жұқа, жіңішке* деп әскер көлемін айтып тұрса керек.

Сондай-ақ Мырзатай Жолдасбековтің Орхон мәтіндері бойынша мынадай мақал-мәтелдер кездеседі: *Қол қосылса күш өсер*. Келмесе егер, тіл, сөз алып отыр – деді (Тон₃₂) [6, 194 б.]; *Өлімнен ұят күшті*, – деді (Тон₃₇) [6, 195 б.]; *Тағдырды тәңірі жасар*, Адам баласы бәрі өлгелі туған (КТ_{үл1}) [6, 186 б.]; *Жұқаны бүктеу – оңай, Жіңішкені үзу – оңай, Жұқа қалындаса, (Оны тек) алып бүктейді, Жіңішке жуандаса, (Оны тек) алып үзеді* (Тон₁₃) [6, 190 б.].

Мақал-мәтелдер ғасырлар бойы мәдениетте қалыптасқан тілдік бірлік ретінде негізгі мәдениет кодының бірі. Ғаламның тілдік бейнесінде мақал-мәтелдердің ұлттық сипаты басым. Қазақ мақал-мәтелдерінің бастауы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде жатыр. Мысалы, Орхон ескерткіштерінде «Бастыны еңкейтіп,

тізеліні бүктірген» («Күлтегін» жырынан), «Өлімнен ұят күшті» («Тоныкөк» жырынан) деген мақал-мәтелдерді табуға болады.

Махмұт Қашқаридің «Дивани лұғат-ат түрік» сөздігінен «Ұлы болсаң, кішік бол, халық үшін бәлік бол», ал «Құтадғу білікте»: «Біліп сөйлеген білекке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр» деген мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Бұл деректерге қарап отырсақ, мақал-мәтелдердің басы сонау көне ескерткіштерден басталатыныны анық.

Бүгінгі таңда көне түркі жазбаларында сақталған мақал-мәтелдердің жалпы ұлтымыздың рухани өмірінде алатын орны мен мән-маңызын айқындау өзекті мәселе. Осындай сақталған қастерлі мұраларымыздан көркем сөздің мәйегін тауып таразылай түсу қажет.

Орхон жазуының ең ескі үлгісінің бірі – Талас жазулары – V-VII ғасырлардың мұрасы, бұл жазуларды көп зерттеген ғалым С.Е.Малов болып табылады. Тілдік құрылысы жағынан ескерткіш жазуы ескі қазақ тіліне жақын, сөйлемі мен сөз тіркестері ұғуға жеңіл. «Көрүр көзүм көрмез тег, білір білігім білмез тег» (көрер көзім көрместей, білгір ақылым білместей) т.б. Бұл сөйлемдер түркі тілдес халықтарға түсінікті және құрылысы жағынан көп өзгешелігі жоқ, қазақтың қазіргі сөйлеу тілінен де алшақ емес. Осыдан болса керек: «Менің түсінігімше, – дейді профессор С.Аманжолов, – қазіргі дулаттар – V-VIII ғ. ежелгі Орхон-Енисей түркі-лердің тікелей ұрпақтары». Ертедегі өлең, жыр, ертегі, аңыздар, жоқтау, мақал, мәтел, жұмбақтар Орхон жазуларының өзінде де аз кездеспейтіні анық. Ауыз әдебиетінің мұндай түрлерінің ертедегі жазба ескерткіштерден әдебиет пен тіл тарихы үшін қажеттігін ескертсе, екінші жағынан халық өмірі мен байланысы тым әріде жатқанын танытады деп айтуға болады.

Мақал-мәтелдер – халық даналығының қазынасы. Олар ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен мәңгі бақи бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние, сондықтан да оны жұртшылық жадына сақтап, өзінің күнделікті өмірінде, өзара қарым-қатынасында қолданады. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі, ғасырлардан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Танбашы (жазушы) қолданысына түскен ғасырлар бойы жинақталған тәжірибеден туған фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде өз орнын тауып, шұрайландырылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- [1] Мұсабекова Ф. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы. Алматы., 1982. – 125 б.
- [2] Шалабаев Б. Көркем әдебиет тілі және оны мектепте оқыту. – Алматы., 1982. – 86 б.
- [3] Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 1995. – 207 б.
- [4] Әбікенов М.Т. Сафуан Шаймерденов прозасы тілінің көркемдік ерекшеліктері. Филол.ғ.к. диссерт. – Алматы, 2006.
- [5] Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р.
- [6] Тенишев, А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 676.
- [7] Орхонские надписи Кюль-Тегин Бильге-Каган Тоньюкук. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – С. 264.